

OKSÜÜMORON KUI MÕTLEMISKUJUND EUROOPA VAIMULOOS

Jaan Undusk

Oksüümoron (kr. “teravmeelne rumalus”) on radikaalne kõnefiguur, mis viib kokku kas kontraarsed (*must-valge, rumal-tark*) või kontradiktoorsed (*heliline-helitu*) mõisted, kusjuures tavajuhtumil asendab üht omadussõna vastava keske tunnusega nimisõna. Nõnda tekivad väljendid, nagu *valge pimedus, õpetatud loll* või *helitu heli*. Ent oksüümoroni põhjas lebava vastanditepaari mõlemaid liikmeid võivad pindstruktuuris esindada teisedki sõnaliigid ning vastandus ise ei pruugi alati toetuda universaalsele formaalloogilisele opositsioonile, sõltudes ka kultuurikontekstist. Oksüümoroni lausestunud kuju on oksümooriline lause, mida võib nimetada ka paradoksiks (*Nagu valgusse paisatu laskus ta treppi mööda pimedusse*).

Oksüümoroni kui mõtlemiskujundi ajalugu hakkab Euroopa traditsioonis pihta antiigis. Herakleitos käsitles vastandite võitlust ja ühtekuuluvust kui olemise ja tunnetuse põhialust. Aristoteles formuleeris vasturääkivusseaduse ja väitis, et oksüümoron olemise ja tunnetuse alusena on väär. Kõik hilisemad oksümoorilise mõttelaadi harrastajad on ühel või teisel viisil lähtunud Herakleitosest ja arvustanud Aristotelest.

Maailmatunnetuse laiahaardeliseks põhjaks saab oksüümoron Euroopa kultuuris koos kristliku õpetuse võidukäiguga. Võib rääkida kahest põhisuundumusest. Üks on Uuest Testamendist pärit ristiusu aluslauseid, samuti katoliku kiriku poolt kehtestatud dogmad, mis on sageli sügavalt oksümoorilised. Teine on kristliku müstika traditsioon, mis seisib kiriklikust keskmest veidi lahus ja oli ajuti ka sellega opositsioonis, tuues ristiusku uut elamuslikku värskust ning taotledes isikupärast ja kompromissitut jumalasuhet. Müstikute tekstides on oksümooriline keelekasutus omaette põhimõte.

Eraldi tuleks esile tõsta keskaja ja uusaja piiri, varast uusaega, kus üksteist võimendades jooksevad mürinal kokku keskaegne skolastika, müstikute vaated, uus pilk antiigi filosoofiale ning pead tõstev natuurfilosoofiline mõte. See toob kaasa ka oksüümoroni kui mõtlemiskujundi uue tähtsustumise mitmes plaanis, olgu siis tegu kas religioosse pöördega (usupuhastus ja luterluse teke) või revolutsiooniga mõtteteaduses, kus jumalat hakkab üha enam asendama lõpmatuse mõiste või mõni muu kristlikust jumalast erinev absoluut (Nicolaus Cusanus, G. Bruno).

Oluline etapp oksüümoroni arengus võiks olla saksa idealistlik filosoofia ehk säärased mõtlejad, nagu I. Kant, J. G. Fichte, F. Schelling, G. W. F. Hegel. See on aeg, mil filosoofia võtab lõplikult üle teoloogia kõik funktsioonid maailma mõtestamisel, muutudes ise esmaseks mõtlemiskeskonnaks ja surudes teoloogia üha enam erialase usuteaduse rolli. Just saksa idealismist on näha, kuidas aastasadu valitsenud kristlik oksüümoron teiseneb iseseisvaks dialektilise mõtlemise printsibiiks.

20. sajandil on oksüümoron kui mõtlemiskujund tooni andnud kultuuri- ja keelefilosoofias, psühholoogias, esseistikas ja ilukirjanduses. Muidugi olid ka 20. sajandil elujõuline kristlik teoloogia ja müstika ning ei kadunud kuhugi Hegeli dialektika, mis F. Engelsi töödeldud variandis elas näiteks edasi nõukogude filosoofias, sageli vulgariseeritud või politiseeritud kujul. Kuid need ei märkinud avastusliku mõtte peajooni. Modernismi esteetikas ja süvapsühholoogias ning kultuurikriitikas osutus oksüümoron aga tegusaks vahendiks. Samuti jõudsid üha enam Euroopa teadvusse mitmesugused Idamaade mõtteviisid ja eelkõige budism, mille tunnetuslikku arsenalit kuulusid mõttelised mängud paradoksidega. Lõpuks pole tähtsusetu seegi, et 20. sajandi viimase veerandi kõige mõjukam mõttevool, dekonstruktsioon, esmajoones J. Derrida isikus, kasutas keelefilosoofias mõtlemismalle, mis sarnanesid müstilises teoloogias väljakujunenud menetlustega, kuuludes niisiis samuti oksüümoroni mõjuvälja.